

Шамол Билан Боғлиқ Анемоним Ва Метеонимлар

Хамидова Муборак Хафизовна¹, Абдурахимова Гуласал²

Аннотация: Мақолада шамол билан боғлиқ табиий ҳодисалар, офатлар номини ифодаловчи сўзлар – анемонимларнинг келиб чиқиш омиллари, тил ва нутқда шаклланиши, қўлланиши ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, шамол кучи, давомийлиги ва йўналишини атовчи метеонимлар ёритилган. Бундай сўзлар барча тилларда бўлгани каби француз ва ўзбек тилларида ҳам алоҳида лексик тизимни ташкил қилади. Анемонимлар инсон ҳаёти учун хавф-хавотир соладиган табиий ҳодисаларнинг номи бўлиб, улар ўзига хос мураккаб тизимга эга. Ушбу мақола француз ва ўзбек тилларида қўлланувчи айрим анемоним ва метеонимларга хос универсалияларни аниқлашга бағишланган.

Калит сўзлар: ономастика, анемоним, метеоним, деопэтоним, тил, нутқ, лингвистика, лингвокультурология, луғат, шамол.

Кириш. Барча тилларда бўлгани каби ўзбек тилида ҳам табиий офатлар номини ифодалаб келувчи махсус лексика шаклланган. Улар “анемонимлар” деб юритилади. Анемонимлар инсон ҳаёти учун хавф-хавотир соладиган табиий ҳодисаларнинг номи ҳисобланади. Бундай сўзлар ўзига хос мураккаб тизимга эга.

Анемонимларнинг келиб чиқиши ва ривожланишига аждодларимизнинг яйлов чорвачилиги, деҳқончилик билан боғлиқ турмуш тарзи асосий омил бўлган. Дастлаб кўчманчи чорвадорлик, кейинчалик ўтроқ деҳқончилик билан мунтазам шуғулланиб келган аждодларимизнинг жисмоний ва иқтисодий фаолияти кўпинча очик ҳавода кечганлиги туфайли ҳар томонлама хавфли айрим табиий ҳодисалардан эҳтиёт бўлишга, уларнинг фаслларга қараб ритмик такрорланиш мавсумини билишга ва белгилаб олишга ҳаракат қилганлар. Шу асосда тилимизда шамол, қор, ёмғир, кўчки, туман ва ҳоказо каби турли табиат ҳодисалари номини ифодаловчи сўзлар пайдо бўлган. Масалан, тилимизда шамолни тури, ҳолати, йўналиши, эсиш ўрни ва тезлигига кўра номлашдан ҳосил бўлган шабада, ел, насим, бўрон, тўфон, довул, елвизак, гармсел, қуюн, тўзон, изғирин сингари қатор лексик бирликлар мавжуд. Улар орасида шамол сўзи доминанта сифатида намоён бўлади.

Шамолнинг табиий офат сифатида мавжуд бўлган бўрон, тўфон, довул сингари кўринишлари бўйича номланиши “анемоним” ҳисобланса, уларнинг кучига қараб номланиши “метеоним” саналади. [4; 9]. Биргина метеоним шамолнинг иккита хусусиятини англатиб келиши мумкин.

Ўзбек метеонимлари атмосфера, унинг белги-хусусиятлари, табиий ритмига доир географик билимлар тизими мавжудлигини ўзида намоён этади.

Табиат фаслларининг номлари ва белгилари аниқ бўлгани каби ҳар бир фаслга хос табиий ҳодисаларнинг номлари ҳам аниқланган. Жумладан, қор, қиров, муз, совук, изғирин қишга, хазонрезги кузга, пишиқчилик, гармсел ёзга, бойчечак ва лола униши эса баҳорга хос ҳодисалардир.

Эътиборли томони шундаки, халқ орасида фаслларнинг умумий атамага айланган ўз номлари ҳам борки, улар замонавий номланишига тўлиқ мос келмайди. Масалан, баҳман, ялдо, аҳман-дахман, қантар кабилар йилнинг энг совук даврларини англатиб, қиш мавсумининг декабрь-январь ойларига тўғри келади.

¹ БухДУ Француз филологияси кафедраси доценти, m.h.xamidova@buxdu.uz

² БухДУ талабаси

Метеонимлар кўпроқ тилда об-ҳавонинг ҳолатини, унинг булутлилик, совуқ ёки илиқлик даражасини, атмосферанинг кўринишини, турли атмосфера ҳодисаларини акс англаувчи атама ва тушунчалардан иборат. Улар орқали тилнинг ўзига хос нозиклиги, одамларнинг теварак-атрофни кузатувчанлиги, оламни билишга қизиқуви, билиш қобилияти намоён бўлади.

Айтиш керакки, ўзбекона тил маданиятида шамоллар номларининг универсал ва ўзига хос хусусиятларини аниқлашга, атама ва номенклатура белгиларининг тушунчаларини фарқлашга эътибор азалдан кучли. Қолаверса, ҳозирги пайтда замонавий тилшунослик фани одамларнинг ўз атрофидаги воқеликни билиш хусусияти, ақлий фаолият механизмларига қизиқиши ортиб бораётгани туфайли янада ривож топиб бормоқда. Шунга кўра, тилимиздаги анемоним ва метеонимларнинг ўзига хос хусусиятларини турли тизимли тиллардаги худди шундай лисоний бирликлар билан қиёсий ўрганиш мумкин. Чунки таққосланадиган тиллар ҳаммаша умумий универсаллардан ташқари ўзига хос бўлган белгиларни ҳам очиқ беради.

Барча тилларда шамол турларини номлашда уларнинг номенклатура белгилари сифатида кўпроқ кучлилиги, тезлиги, барқарорлиги ва йўналиши эътиборга олингани кузатилади.

Л.З.Прох томонидан махсус “Шамоллар луғати” тузилган бўлиб, унда дунё шамолларининг 1405 номи дунёнинг 59 тилида 1845 та ёзувда қайд этилган. Шулардан энг кўпини француз тилидаги шамол номлари ташкил қилган. Ундан сўнгги ўринларни рус ва инглиз тилидаги шамол номлари эгаллаган. [6].

Сир эмаски, ўзбек тилида шамолнинг насим, шабада, тайфун каби айрим номлари мустамлакачилар тилининг ўзаро таъсири натижасидир.

Олам манзарасини тўлиқ тасаввур қилишда шамоллар номларини билишнинг ўз аҳамияти бор. Бу ўринда яна тилнинг география, иқлим, этимология, тафаккур, атрофдаги ҳақиқат билан узлуксиз муносабатда эканлигини, яқинлигини ҳис этиш мумкин. [7].

Шамол номланишларига ҳар бир минтақадаги атмосферанинг умумий ҳолати, мамлакатнинг жуғрофий жойлашуви, у ердаги дарё, денгиз ва океанлар, худуд рельефи ҳам таъсир кўрсатган. Шунингдек, бу шамол режимининг хилма-хиллигига ҳам боғлиқ.

Ўзбек элининг иқлими, жуғрофий жойлашуви, тоғ ва чўл зоналаридан иборатлиги, қишда қуруқ совуқ, ёзда иссиқ ҳаво оқими туфайли бу ердаги шамол номларида шу белгилар кўринади. Шунинг учун ўлкамизда кучли шамоллар, кучли бўронлар кўп ва доимий рўй бермайди. Чўлли худудларга нисбатан тоғли худудларда шамол кучли бўлмайди. Тоғлар уларни тўсиб қолади. Яна бундай жойларда намроқ иқлим кузатилади.

Шамоллар турли хил хусусиятларга кўра бир неча хил номлар билан кўрсатилади:

1. Кучига кўра шамол номлари: а) шиддатли, қўрқинчли, кучли эсувчи шамоллар: бўрон, тўфон, довул; б) кучсиз, сокин эсувчи шамоллар: шамол, шабада, ел, насим.
2. Кучининг давомийлигига кўра шамол номлари: кучли шамол, шиддатли шамол, яланғоч шамол.
3. Йўналишининг доимийлигига кўра шамол номлари: тоғ шамоли чўл шамоли, дарё шамоли, денгиз шамоли, ўзгарувчан шамол.

Сувликлар (ариқ, дарё, денгиз, уммон) ўзан ва қирғоқларида шамолнинг икки тури ажралиб туради: тўлқин шамоли, оқим шамоли каби.

Умуман айтганда, куч ва тезлик, давомийлик, йўналиш шамол номланишидаги асосий параметрлардир.

Шамолнинг кучи унинг тезлигига боғлиқ. Бу жиҳатдан у “кучли шамол” ҳамда “кучсиз шамол” каби икки муҳолифат гуруҳда намоён бўлади. Улар яна кучининг доимийлиги ва давомийлиги параметрлари асосида довул, шабада, бўрон, тайфун ва бошқа шамол турларига ажратилади.

Шамолнинг йўналиши уфққа, Ер сайёрасининг кутбларига, дунё томонларига қараб белгиланади. Масалан, жанубдан эсган шамол, шимол шамоли, қибладан эсган шамол каби, шарқдан эсаётган шамол, денгиздан эсаётган совуқ ва нам шамол каби.

Француз анемонимларини ўрганган Г.С.Доржиеванинг сўзларига кўра, шамоллар номлари нафақат минтақавий тилларнинг хилма-хиллиги ва ўзаро таъсирини, балки уларнинг яқин алоқасини ҳам акс эттиради [3, 86-93; 9]. Франция анемонимлари бу мамлакатнинг иқлими жуда хилма-хиллигини намоён этади. Бу эса унга хос жуғрофий жойлашув, рельеф, Атлантика океани ва Ўрта ер денгизи яқинлиги туфайлидир. Франция шартли равишда бешта – тоғли, шарқий, Ўрта ер денгизи, Атлантика, марказий иқлим зоналарига бўлинган. Мамлакат иқлимини белгилашда, табиийки, шамол йўналиши ва тезлиги ҳақидаги маълумот ҳам қамраб олинган. Чунки шамоллар ўзи билан бирга ҳаво массасини олиб келади.

Шамол барча табиий ҳодисалар ўртасида энг кенг тарқалгани билан эътиборни тортади. “Рус ономастик терминологияси луғати”да ҳам Н.В.Подолская табиий ҳодиса ва офатлар номини ифодаловчи “анемоним” атамасининг бевосита юнонча “анемос”, яъни “шамол” сўзидан олинганини қайд этади. [5, 29]

Хуллас, анемоним онималарнинг бир тури бўлиб, табиий офат, шу жумладан, шамол, довул, тўфон кабиларнинг номларини атаб келади. Машҳур рус лексикографи В.И.Даль ҳам шамолни ҳаракат, ҳаво оқими сифатида таърифлайди.

Француз тилида шамол йўналиши билан боғлиқ шакллантирилган бир қатор анемонимлар борки, уларнинг номлари ономастикада шу халқнинг этник маданияти, жойлашув ўрнига кўра ўзига хослик касб этади. Масалан, Норде (фр. nordet ёки nord-est) – Франциянинг узок шимолидаги совуқ ва қуруқ шимолий-шарқий шамол; Сюдуа (фр. sudois) – Женева кўлидан эсувчи жанубий-ғарбий шамол, Ван де севено (фр. vent de seveno) – шарқдан, тоғдан эсувчи жанубий-шарқий шамол, Пти-сен-бернар (фр. petit St.-Bernard) – Кичик Санкт Бернаддан эсадиган кучли шарқий ёки шарқий-шимолий-шарқий шамол бўлиб, асосан, Изер дарёси томон йўналади. Серюз (фр. seruse) – Сен-Рафаэль-Фрежю билан боғлиқ кучли шарқий-жанубий-шарқий шамол шулар жумласидандир. Бундан ташқари, яна шамолнинг пайдо бўлиш жойини акс эттирувчи Авал (vent d'aval) – қуйи оқим шамоли, Амон (фр. vent d'amont) – юқори оқим шамоли, Мон (фр. mont) – тоғ довонидан келувчи шарқ шамоли, Монтань (фр. montagne) – Ломен жанубидан эсадиган шамол, Премонтэ (фр. premontais) – Сен-Жервенинг довул даражасидаги жанубий-шарқий шамоли, Ван (фр. vent) – жанубий ёки жанубий-ғарбдаги нам ҳаводан иборат кучли шамол кабилар. [3].

Франция рельефининг ўзига хос хусусияти сабабли Бюес (фр. buesh), Валэ (фр. valais), Везин (фр. vesine) – водий шамоли; Марен (фр. marin), Маринада (катол. marinada) – денгиз шамоли; Морже (фр., нем. morget) – тунги қирғоқ шимолий шамоли; Понтиас – тунги тоғ этаги шамоли; Рузо (фр. gouseau) – Перти довонидан эсувчи тонги шарқий тоғ шабадаси. [3].

Келтирилган мисоллар шамолларнинг номлари келиб чиқишига ороним, ойконим, хороним ва гидронимлар ҳам таъсир қилганлигини англатади.

Франция релефининг ўзига хослиги, яъни турли пасттекисликлар, тоғ ва довонлар, денгиз, дарё ва кўллар қирғоқларининг бир-бирига туташидан ҳосил бўлганлиги учун тез-тез эсиб турадиган маҳаллий шамолларнинг пайдо бўлишига қулай шароит яратган. Шунинг учун худудда денгиз, дарёлар ва уларнинг қирғоқлари шамолу шабадаси, тоғ шамоллари энг кенг тарқалган.

Француз тилида оронимик хусусиятли Альбертвилль, альбервилль (фр. albertville) – Албервилль водийсининг қуруқ шимолий-ғарбий шамоли; Арденн шамоли (фр. vent d'ardennes), Вож, вогез (фр. vosges) – Ненсидаги шарқий шамол каби номлар ҳам учрайди. [3]. Ўзбек тилидаги “афғон шамоли” ҳам худди шундай оронимик хусусиятли анемонимлардан биридир.

Шунингдек, француз тилида хоронимлардан, яъни Франция ва унга қўшни бўлган мамлакатларнинг номлари орқали ясалган анемонимлар ҳам учрайдики, бунга Италия

чегараларидан эсувчи Ван д'итали (фр. vent d'Italie), Испания номи билан боғлиқ Ван д'эспань (фр. vent d'Espagne), Пруссия номига туташ Ван прюссьен (фр. vent prussien) шамоллари номини мисол қилиш мумкин. [3].

Гренобль (фр. vent de Grenoble), Борделе (фр. bordelais), Авр (голл. abra “сув”) [3] каби анемонимлар ойконим ва гидронимлар таъсирида келиб чиққани сезилади.

Анемонимларнинг яна бир хусусияти шундаки, улар вақт тушунчаси билан боғланади. Жумладан:

1. Кун (сутка) вақти: тонг шамоли, эрталабки салқин шабада, кечки салқин шамол, тун шамоли каби. Француз тилида бу жиҳатдан Матиналь (фр. matinal – эрталабки) – тонгги совуқ ва курук шарқ шамоли, Матиньер (фр. matiniere) – эрталаб тоғ ёки дарё томонидан эсувчи совуқ ҳаволи шамол, Миджжорн (катол., прованс. mitgjorn) – куннинг ўртасида жануб томондан эсувчи мўътадил ҳолатдаги секин шамол, Мижур, мьежур (фр. miejour) – нам жануб шамоли, Морже (фр., нем. morget) – тунда қироқ бўйида эсувчи шимол шамоли [3] кабилар эътиборни тортади.
2. Фасл билан боғлиқ шамоллар: баҳор шамоли, Ҳут шамоли, ёз шамоли, куз шамоли, қиш шамоли каби. Француз тилида бу жиҳатдан Аль де марс (фр. haledemars) номли март-апрелда эсувчи шамол номи, Рюмилльян (фр. rumillien) – кузнинг илиқ ва ёмғирли, намчил шамоли, Суже (фр. soujet) – кузнинг тоза ҳаволи шамоли, Феклаз (фр. feclaz) – қиш шамоли, Турейо (фр. toureillo) – кучли баҳор шамоли номлари [3] қўлланади.

Шамол номлари ҳарорат белгисига кўра совуқ шамол, иссиқ шамол, илиқ шамол, этни жунжуктирувчи шамол каби бирикмалар орқали ифода этилади.

Шамол номлари куруклик ёки намлик даражасига кўра ҳам фарқланади. Бунга кўра улар курук шамол, намли шамол, ёмғирли шамол, лойқали шамол, қумли шамол тарзида ажратилади.

Яна тилда учрайдиган майин шамол, қаттиқ шамол, енгил шамол кабилар ҳам шамол хусусиятларини акс эттирувчи бирикма анемонимлардир.

Француз тилидаги Аруэрг, руерг (фр. agoergue, rouergue) – кучли иссиқ ва нам шамол, Аль де марс (фр. hale de mars) – курук ва совуқ шамол, Аспр (фр. aspre) – юмшоқ ва майин, курук шамол, Брамонт (фр. bramont) совуқ шамолни, Бисорт (фр. bissorte) илиқ шамолни, Бюльби (фр. boulbie) – шимолдан эсувчи жуда кучли совуқ ва курук шамолни, Бан де дарре (фр. bent de darre) – нам, ёмғирли ғарб шамолини аташга [3] хизмат қилади.

Шамоллар номланишида ранглар иштирокини ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, қора шамол, оқ шамол, сариқ шамол каби. Қора шамол, одатда, шимолдан эсувчи қаттиқ совуқ шамолни англатади. Сариқ шамол эса қумни кўтариб эсувчи шамолга нисбатан қўлланади. Шунингдек, тошни жойидан силжитувчи, ўрнidan қўзғатиб олиб учувчи шамол тури ҳам мавжуд. Ўзбек тилида бундай шамол турига нисбатан “тошбўрон” номи қўлланади. “Тошбўрон” сўзи форс-тожикча тош + ёмғир сўзларининг ўзаро бирикувидан ҳосил бўлган қўшма от бўлиб, икки хил маънода қўлланади. 1. Кўчиб, бир-бирини суриб думалатиб, шиддат билан тушаётган тошлар оқими маъносида. 2. Қадимда айбдор деб ҳисобланган кишини кўкрагигача ерга кўмиб, ҳар ёқдан тош отиб қатл қилиш усули; умуман, ҳар томондан тош ёғдириб жазолаш, уриш маъносидаги тарихий сўз сифатида. [9, 160]

Француз тилида Ван-блан (фр. vent blanc), Блан, ромьер (фр. blanc, ramier), Ван де ла пуссе (фр. vent de la poussee) кабилар оқ шамолни (тоза ва очиқ ҳаводан иборат илиқ ва курук шамолни), Ван негр (фр. vent negre) ёки Ван нуар (фр. vent noir) қора шамолни, Рошбрюн (фр. rochebrune), Ор русс (фр. aure rousse) – малла, сариқ шамолни, Ор русс (фр. aure rousse) – қизил шамолни [3] билдириб келади.

Шамол – об-ҳаво ўзгаришларининг даракчисидир. У об-ҳаво ҳолатини кўрсатади. Шунга кўра, кўпинча бадиий адабиётда қаҳрамон яшаётган замон ва макон ҳолатини поэтик ифодалаш мақсадида шамол номларига, шамол семиотикасига мурожаат қилингани кузатилади.

Ижтимоий ҳаётда кучли шамолларнинг одамлар ҳаётига хавф солиши, вайронагарчиликларга сабаб бўлиши, ишлаб чиқариш жараёнига, хўжалик фаолиятига, айниқса, чорвага ҳамда деҳқончилик ҳосилларига зарар етказиши маълум. У туфайли дарё ва денгизлар тошиши, сув омборлари вайрон бўлиши, ҳаво ва куруклик, сув транспорт воситалари издан чиқиши, фалокатга учраши ҳеч гапмас. Шунинг учун халқ орасида шамолдан огоҳлантирувчи ёки шамол воситасида огоҳ этувчи мақоллар ҳам яратилган. Бунга “*Шамол бўлмаса, дарахтнинг боши қимирламайди*”, “*Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр*”, “*Шошган шамол билан баробар*” кабиларни мисол қилиш мумкин.

Шамоллар инсон саломатлигига таъсир кўрсатиши туфайли “шамоллаш” касали юз бериши аниқланган. Лекин шамолларнинг фойдали томонлари ҳам мавжуд. Ўтмишда яратилган “шамол тегирмонлари” бунинг ёрқин далилидир. Ёзнинг иссиқ кунларида эсан кучсиз ва заиф шамоллар ҳам инсон танасига ором бахш этиши инobatга олиниб, шу тушунчалар асосида шамол берувчи бодбезак, вентилятор, конденционер каби асбоб-воситалар яратилган.

Шамол ҳаво экологиясига таъсир қилиниши инobatга олиниб, инсон яшайдиган хонасини тез-тез “шамоллатиб” туради.

Хуллас, ҳар бир тилдаги анемоним ва метеонимлар, асосан, маҳаллий аҳолининг кўп асрлик кузатувлари натижасида, теварак-атроф табиий-иқлим хусусиятларини инobatга олиб, улар ҳақида тўплаган билим ва тажрибаларини ҳаёт тарзи ва амалий меҳнат фаолияти билан боғлаб шакллантирилган. Жумладан, шамол номлари ҳам худди шундай пайдо бўлган ва тил ва нутқда ўзига хос лексик-семантик жиҳатдан қўлланиб келмоқда.

Адабиётлар

1. Алиқулов А.Ф. “Ел-ёғин” луғавий-маъновий гуруҳи (тизими, қўлланилиши ва лексикографик талқини): Филол. фанл. номз... дисс. автореф.– Т., 2011. – 19 б.
2. Доржиева Г.С. Французские анемонимы в международной ономастической терминологии. (Топонимические чтения. 2). – Улан-Удэ, 2017.
3. Доржиева Г.С., Языкова А.А. Мотивационные значения байкальских анемонимов // Вестник Бурятского государственного университета. – 2016. – Вып. 5. – С.86-93.
4. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – Москва : Изд-во «Наука», 1978. – С. 29.
5. Прох Л.З. Словарь ветров. – Л.: Гидрометеиздат, 1983. – 157 с.
6. Радченко О.А., Закутина Н.. Диалектная картина мира как идиоэтнический феномен // Вопросы языкознания. – 2004. - №6. – С. 25-47.
7. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – С. 368.
8. Языкова А.А. Анемонимы в языковой картине мира Циркумбайкальского региона // lingvistics_dictionary.akademic.ru//82/анемонимы. – С.101-105.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 4-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. – 606 б.
10. Ўраева Д. Сўзларнинг маъно муносабатини функция формуласи усулида ўрганиш. – Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent. – 2013. – №12. – Б.14-16.
11. Хамидова М. Француз ва узбек тилларда деопозитонимларнинг лексик-семантик ҳамда лингвостилистик тадқиқи., Дурдона”нашриёти.-Бухоро-2022.
12. Хамидова М.Француз ва узбек тилларида анемоним ва метеонимлар. Суз санъати .Международный журнал искусство слова. 4 (4),22,2021
13. Хамидова М.Автореферат.Бухоро-2021

